

Joanna ZIEWIEC
ORCID: 0000-0003-3697-9946
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Michał GŁAŻEWSKI
ORCID: 0000-0002-5487-792X
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Rola ojca w wychowaniu dziecka w wieku wczesnoszkolnym

Abstract: The role of the father in upbringing of a child in early school age

The aim of the article is to present the role of a father in a child upbringing in the early school age. The paper consists of theoretical and research parts. The first part describes father's role as an educator in child's life, the influence of the father's values on child's upbringing, the father's authority and reasons for father's absence in child's life. The second part presents analysis of the research results. Seven children of early school aged have participated in the study. The methods used in the study were observation, interviews with supervising teacher and document analysis. The subject of the study was the relationship of the father with the early school-age child. The influence of the father's participation in the child's upbringing on the child's self-esteem and perception of reality was being examined. The effect of father's absence on the child's behavior and self-esteem was being analyzed. The study showed a relationship between father's participation in child upbringing and high or inflated self-esteem and the child's positive attitude towards reality. The relationship between father's absence and lowered self-esteem of the subjects was presented.

Keywords: father, child, upbringing, authority, father's role, child's self-esteem

Słowa kluczowe: ojciec, dziecko, wychowanie, autorytet, rola ojca, samoocena dziecka

Rola ojca jako wychowawcy w życiu dziecka

Termin „wychowanie”¹ pozwala określić, kim w życiu dziecka jest wychowawca, w tym przypadku ojciec. Jest nim ktoś, kto pomaga dziecku odkrywać nie tylko świat wokół, kulturę i tradycję, ale przede wszystkim siebie i swoje wielkie możliwości. Dlatego, mimo że współcześnie jest ono najczęściej kojarzone z instytucją szkoły, znajduje swoje miejsce nie tylko tam, ale również w rodzinie. Rodzice powinni być przede wszystkim wychowawcami dla swoich dzieci. Niektóre funkcje spełniają wspólnie, ale każde z nich ma też swoje zadania, w których nie może ich zastąpić nikt inny.

Rola ojca nie ogranicza się jedynie do niektórych sfer rozwoju dziecka, co praktykowane było od początku historii wychowania. Mężczyzna aktywnie uczestniczy w życiu córki lub syna niezależnie od wykształcenia czy wiedzy na temat wychowania. W dzisiejszych czasach nie traktuje się wychowania jako obowiązku czy powinności, gdyż to ukazywałoby postać ojca jedynie jako pracownika. Wychowanie dzieci przez ojca traktuje się w nieco wyższych kategoriach, uważa się je za rodzaj powołania, misji czy życiowego zadania.

Wychowanie moralne w życiu dziecka jest niezwykle ważne, gdyż może stanowić w większej mierze o sukcesie pedagogicznym (Łobocki, 2006, s. 16–17). Nie może więc zabraknąć tego aspektu w działaniach ojca, wymaga on jednak o wiele więcej cierpliwości nie tylko wobec wychowanków, ale i wobec siebie samego, ponieważ czas, który upłynie pomiędzy pewnymi działaniami wychowawcy a ich efektami, nieraz może okazać się bardzo długi. Wiele problemów dostrzega się także przy wprowadzaniu niektórych metod pedagogicznych czy organizacji sytuacji wychowawczych. Ojciec musi sam mieć wiedzę na temat przekazywanych wartości i być w nich ugruntowany. Inaczej te wartości nie będą miały znaczenia dla dziecka, które po pewnym czasie dostrzeże dysonans między zachowaniem ojca (jako autorytetu socjalizacji pierwotnej) a tym, co pragnie przekazać. Dlatego „wymaga to zwykle dłuższego czasu, głębszej refleksji, odpowiedniego ukierunkowania i własnych doświadczeń w kontaktach międzyludzkich, zanim uzna się przyswojone normy i wartości za główne wytyczne swego postępowania na co dzień” (s. 16).

Kolejną ważną rolą ojca to przygotowanie dziecka do życia kulturalnego. Ojciec w życiu dziecka jest jedną z pierwszych i najważniejszych osób w procesie socjalizacji pierwotnej dziecka. Pełni rolę pierwszego przewodnika po świecie kultury i nauki, którą później częściowo przekazuje innym osobom i instytucjom przyczyniającym się do socjalizacji wtórnej (Czechowski, 2013 s. 184–185).

---

¹ Prefiks „wy-” w tym przypadku ma pełnić funkcję pozytywną. „Wy-chować” potocznie znaczy więc tyle, co ‘nie chować czegoś’, nie skrywać, a raczej odkrywać. Wychowawca ma więc za zadanie pomóc odkryć w wychowanku to, co jest w nim ukryte (Szołtysek, 2003, s. 345–347).

Nie powinien jednak rezygnować ze swoich obowiązków wychowawczych wobec dziecka, lecz tym bardziej mieć je na uwadze.

Gdy mężczyzna zostaje ojcem, zaczyna uważać za ważne inne niż do tej pory aspekty życia. Dostrzega to, czego wcześniej nie zauważał lub może nawet nie doświadczył. Podjęcie opieki nad wszystkimi aspektami życia dziecka świadczy o dojrzałości mężczyzny. Zostaje więc rozbudowana i tym samym zmieniona sfera psychiki, natomiast biologicznie „ojcostwo nie pociąga żadnych zmian w jego organizmie” (Pawelec, 2012, s. 367– 374). Zmiany w umyśle są istotne, ponieważ wpływają na to, jakich ról podejmie się w rodzinie jako ojciec i jakie zadania staną się dla niego priorytetowe.

W zależności od okoliczności ojciec podejmuje się różnych ról wobec dziecka. Jest m.in. przewodnikiem w sytuacjach problematycznych, ale i świetnym towarzyszem wspólnej zabawy. Powinien okazywać wsparcie dziecku i nie oczekiwać wdzięczności, która mimo wszystko będzie dla niego naturalna. Winien więc być osobą bezinteresowną, a oprócz tego czuwać nad atmosferą zaufania i bezpieczeństwem w domu. Ważnymi cechami ojca są sprawiedliwość i przestrzeganie praw obowiązujących w rodzinie i społeczeństwie, ponieważ dzieci nieustannie obserwują swojego wychowawcę. Posiadanie takiego autorytetu oznacza bycie wzorem do naśladowania, także w sferze relacji z matką. Współczesny ojciec stara się być doradcą w trudnych chwilach swojej żony, a także jej przyjacielem i pomocnikiem, kiedy tego potrzebuje. Jest to pewien ideał współczesnego ojca, który jeszcze zaczął w pełni funkcjonować. Nie jest on nawet bliższy części realnych zachowań ojców, którym zostały wpojone pewne stereotypy (rozwijane przez wieki w społeczeństwie) dotyczące funkcjonowania ojca w rodzinie jako autokratycznego i konsekwentnego mężczyzny, szczególnie w sytuacjach, gdy dzieci nie zachowują się tak, jak chciałby tego opiekun. Rozumienie i postrzeganie ojca według ideału ojcostwa może zmienić się w mentalności ludzi, lecz potrzeba na to dużo czasu (Świdarska, 2011, s. 45).

Ważny może okazać się także sposób radzenia sobie w trudnych i nieoczekiwanych sytuacjach życiowych oraz umiejętność emocjonalnie dojrzałego podejścia do niepowodzeń. Aby w odpowiedni sposób przekazać te niełatwe umiejętności, ojciec musi nauczyć się sam radzić w podobnych sytuacjach i pokazywać swoją postawą mądre rozwiązania.

Jednym z praktycznych aspektów moralnego wychowania przez ojca jest budowanie tożsamości dziecka w szacunku do pracy i nauczenie je praktycznych umiejętności zarabiania. Swoją postawą może podkreślać, że ciężka praca prowadzi do satysfakcji i odpowiedniego wynagrodzenia za wysiłek w nią włożony. Wzorując się na postępowaniu i zachowaniu ojca, dzieci kreują w swojej świadomości odpowiedni bądź patologiczny, czyli odchodzący od normy, obraz funkcjonowania w życiu społecznym (Czechowski, 2013, s. 188).

Wpływ wartości wyznawanych przez ojca na wychowanie dziecka

Powyższe komponenty postaw rodzicielskich wpływają z wartości, którymi kieruje się ojciec. Zachowanie dziecka w dużym stopniu zależy więc od jego postaw, sposobu działania i myślenia.

Aby mówić o wychowaniu dziecka, ojciec również musi być wychowany, dojrzały i odpowiednio rozwinięty w wielu sferach życia. Między innymi powinien nauczyć się wchodzenia w relacje, aby nie były one tylko powierzchownymi spotkaniami z ludźmi. Mężczyźni obecnie często nie chcą lub boją się wchodzić w głębsze relacje, gdyż wymagają one od nich większego zaangażowania, a także konfrontacji z problemami pojawiającymi się w związku z odkrywaniem duszy przed drugą osobą. Polega to nie tyle na ujawnianiu wszystkich swoich uczuć czy odczuć, ile na nieustannym odkrywaniu własnej tożsamości, zatrzymaniu się i przemyśleniu istoty oraz „źródeł własnego ojcostwa” (Meissner, 2001, s. 240–243).

Fundamentalne niech będzie słowo pochodzenia łacińskiego „relacja”, odnoszące się do związku mężczyzny i kobiety. „Istota ludzka jest istotą relacji. Jeżeli rozwój dziecka przebiega w zaburzonej układzie relacji międzyosobowych, np. w skonfliktowanej rodzinie, to odbije się to z pewnością na jego osobowości” (Meissner, 2001, s. 196). Jeśli mężczyzna, który został ojcem, zbudował odpowiednią relację z matką dziecka, będzie wzorem dla swojego wychowanka nie tylko jako model przyszłej relacji z kobietą (Harwas-Napierała, 2010, s. 28), ale przede wszystkim będzie łatwiej zbudować mu dobrą więź z samym dzieckiem, wzrosnie więc jakość stosunków w domu.

Wartości będące wskazówką na całe życie zbadano przez sporządzenie listy „oczekiwań, jakie dziecko żywi w stosunku do ojca” według wypowiedzi osób dorosłych (Meissner, 2001, s. 193–196). Najważniejszą wartością według respondentów okazała się miłość. Jej wyrazem miały być wszelkie objawy troskliwości i czułości wobec dziecka, a także poświęcanie mu czasu i uwagi. Ważna okazała się również przyjaźń, którą cechują: „potrzeba doświadczenia opiekuńczości, poczucia bezpieczeństwa, spokoju i możliwości oparcia, zrozumienia i wyrozumiałości” (s. 185). Wprawdzie miłość i przyjaźń to wartości, którym łatwo przypisać definicje perswazyjne, gdyż są pojęciami abstrakcyjnymi, często nadużywanymi lub używanymi bezpodstawnie, lecz wymienione cechy i przejawy tych dwóch wartości mogą być fundamentem innych ważnych wartości, które dziecko będzie mogło naśladować.

Wpływ na to, jakie wartości wybierze w przyszłym życiu dziecko, widoczne jest również w wykorzystywaniu przez ojca wolnego czasu. Jeśli dla głowy rodziny ważne jest aktywne spędzanie czasu na rekreacji, zwiększa to szansę na wyższy poziom wychowania fizycznego dziecka. Nie jest to jednak kwestia czysto fizyczna. Dziecko czuje się bardziej przywiązane do swojej rodziny, znajdu-

je konkretne powody do częstszego spędzania czasu z bliskimi. [imię?] Michałowski w swoim artykule zwraca uwagę na to, że „wspólna rekreacja, oprócz indywidualnych korzyści, sprzyja zwykle spoistości rodziny” (Michałowski, 2010, s. 172). Wartości związane z kulturą fizyczną są więc potrzebne nie tylko po to, aby dziecko w przyszłości prowadziło zdrowy tryb życia, ale również po to, aby czuły, jak wartościowe jest wspólne spędzanie czasu z rodziną dla utrzymania dobrych relacji.

W rodzinie istotne jest również to jakie wartości duchowe wyznaje ojciec, czy są dla niego ważne, a może traktuje je jedynie powierzchownie. W tym, jak i wcześniej wymienionym przypadku (kultury fizycznej), nie wystarczy tylko „praktykująca” matka, ale ojciec, który żyje zgodnie z tym, co mówi (tamże). Wtedy dziecko widzi spójność postaw i może mieć większą pewność, że warto w przyszłości powtórzyć taki wzorzec zachowań czy zaczerpnąć od rodziców ich przekonania i wartości.

Autorytet ojca

Ojciec, który chce spełniać swoją rolę jako wychowawca, powinien chronić swój autorytet ojcowski. Zbudowanie go wymaga od niego nieustannej pracy w dwóch sferach: „do wewnątrz (nad sobą) i na zewnątrz (ku dziecku)” (Półtawska, 2001, s. 235). Oznacza to, że nie może skupić się wyłącznie na dziecku, gdyż równie ważne są zachowania i jego własne postawy życiowe. Jeżeli sam będzie się rozwijał i tym samym pokazywał, co dla niego jest ważne, tym większą szansę będzie miał na wzbudzenie swojej osobą autorytetu u dziecka.

Mężczyzna może wspierać swój autorytet różnymi postawami, np. aktywnym słuchaniem i rozmowami na interesujące dziecko tematy, życiem zgodnym z wyznawanymi wartościami i zasadami rodzinnymi. Powinien doceniać wysiłki swoich dzieci, m.in. udzielając im pochwał za sukcesy i zadowolające wyniki. Jedną z postaw pożądanых przez dziecko jest bowiem potrzeba uznania i akceptacji (Tubisz, 2017, s. 40). Wychowanie w atmosferze miłości wymaga także zaniechania metod traktujących dziecko instrumentalnie, takich jak zastraszanie, zawstydzanie czy ośmieszanie. W przyszłości dziecko tak traktowane może nie zapamiętać ojca jako autorytet, lecz jako tyrana, na którego zachowaniu nie będzie chciało budować własnych relacji lub, co gorsza, powieli błędy wychowawcze ojca, mszcząc się za złą przeszłość. Stawanie się autorytetem to naturalny proces, który powinien być związany z rzeczywistymi postawami ojca. Dlatego nie powinno się tworzyć wizji osoby idealnej, autorytetu nieomyślnego. Mogłoby to spowodować skutki uboczne w przyszłości dziecka, takie jak niedowartościowanie, niechęć do wysiłku związanego z jakimś trudem lub przeciwnie, nieustanne dążenie do perfekcji, która nigdy nie zadowoli do-

rosłego już wychowanka. Autorytety ojca u chłopców i dziewcząt różnią się ze względu na punkt widzenia, obejmujący dłuższy okres czasu oraz przyszłe role, które odgrywać będą osoby o odmiennych płciach. Córki, budując w przyszłości swoje relacje z mężczyznami, mogą brać pod uwagę to, w jaki sposób ojciec odnosił się i zwracał nie tylko do nich, ale też do matki. Wybierając przyszłego męża, sugerują się psychologicznym portretem, obrazem taty ukształtowanym przez lata w rodzinie. Syn, wpatrując się w ojca, uczy się od niego podstawowych czynności w warsztacie pracy. Nie pozostaje mu obojętne także postępowanie wobec kobiet i stosunek do innych mężczyzn. Dla syna autorytet ojca uczy przyszłej roli męża oraz „kształtuje wzór męskości, do jakiego syn będzie dążył w przyszłości” (Pawelec, 2012, s. 370). Dla obojga płci ojciec niewątpliwie staje się ważnym modelem zachowań, którego będą szukać w przyszłości dojrzewające i dorosłe dzieci. Ojcowie powinni w tym wszystkim pamiętać, a głównie o tym, że autorytetu nie można zbudować na słowach. To, co mówią, powinno odzwierciedlać ich życie i stosunki nie tylko z dziećmi, ale i z wszystkimi ludźmi.

Przyczyny nieobecności ojca w życiu dziecka oraz problemy z tym związane

Przedstawione zostały różne wartości i zalety związane z uczestnictwem ojca w wychowaniu dziecka. Można dostrzec wiele mocnych stron związanych z budującymi się wśród nich relacjami szacunku czy przyjaźni. Nie wszystkie dzieci mają jednak szczęście dorastać wśród kochającej, pełnej rodziny. Liczba artykułów i chęć podejmowania tematu nieobecności ojca przez naukowców wskazuje, że coraz więcej dzieci nie może liczyć na oparcie ojca lub musi borykać się z problemem fizycznej utraty tak bliskiej osoby.

Obecność ojca jest niezwykle ważna szczególnie w młodszym wieku szkolnym. Na okres ten przypada intensywny rozwój społeczny i moralny. Dobry wzór ojca jest wtedy niezbędny do prawidłowego przebiegu, bowiem to on powinien zapewnić dziecku poczucie bezpieczeństwa, wprowadzać w świat wartości, pokazywać swoją postawą prawidłowe nastawienie do ludzi i życia, a także uczyć patrzeć obiektywnie na wiele sytuacji, także, a może przede wszystkim, tych związanych z uczuciami. Miłość ojca (a więc jego nie tylko fizyczna, ale i duchowa obecność) znacząco przyczynia się do budowania dobrych relacji z innymi osobami oraz świadomości własnych uczuć. Wszystkie opisane aspekty są również możliwe do osiągnięcia przez dziecko bez pełnego udziału ojca w jego życiu. Osiągnięcie dojrzałości może jednak wymagać wtedy o wiele więcej czasu bądź wysiłku od wychowanka i powodować różne trudności (Kopeć, 2013, s. 74– 88).

Nieobecność duchowa mężczyzny w życiu rodziny może być skutkiem działań ojca albo matki (Braun-Gałkowska, 2001, s. 201–203). Niedojrzałość i niechęć do wzięcia odpowiedzialności za zachowania młodego ojca prowadzi do poczucia samotności w macierzyństwie kobiety, co przekłada się na ten sam problem u dziecka. Ewentualne nieczęste, może nawet wymuszone widzenia z ojcem mogą chwilowo zadowolić, ale nie zaspokoją podstawowych potrzeb komfortu psychicznego dziecka.

Innym przypadkiem, w którym dziecko boryka się z nieobecnością ojca, jest jego wyjazd poza granice kraju. Zdarza się, że wyjeżdżają oboje rodziców bądź tylko jedno z nich, a dziecko pozostaje w kraju pod opieką najbliższej rodziny, najczęściej dziadków, dorosłego rodzeństwa lub drugiego rodzica². Z prawnego punktu widzenia rodzina wciąż pozostaje pełna, a więc prawa rodzicielskie zazwyczaj nie są odbierane emigrującemu rodzicowi. Długa nieobecność rodzica może prowadzić do dużego osłabienia więzi rodzinnych, a w krytycznych sytuacjach — do rozwodu rozdzielonych małżeństw. Wówczas ojciec traci motywację do powrotu, a więc trwale pozbawia dziecko możliwości regularnego kontaktu z nim (Kozdrowicz, 2008, s. 21).

Ojciec nie musi jednak wyjechać z kraju w poszukiwaniu lepszych zarobków, by dziecko czuło się równie lub bardziej osamotnione. Mowa tutaj o duchowej nieobecności ojca spowodowanej nadmiarem obowiązków w pracy. Ojciec przerzuca większość lub wszystkie obowiązki związane z wychowaniem dziecka na współmałżonkę, nie czując konieczności większej integracji z najbliższą rodziną. Twierdzi w takim przypadku bardzo często, że robi już wystarczająco dużo, zapewniając rodzinie byt. Choć dziecku może fizycznie niczego nie brakować, to w wielu innych aspektach dostrzega spore braki. Taka forma nieobecności ojca wynika z funkcjonującego wciąż tradycyjnego modelu ojcostwa, nieidącego z duchem czasów i nowo dostrzeganych potrzeb dziecka. Model ten skupia najważniejszą od wieków funkcję, którą spełniał ojciec, mając wyżywić rodzinę (Dudak, 2017, s. 119).

Istnieją dzieci ze sporym deficytem poczucia bezpieczeństwa, spowodowanym uzależnieniem ojca. Jednym z popularniejszych problemów tego typu jest choroba alkoholowa, która nieraz łączy się z innymi uzależnieniami, potęgując tym samym nieszczęście i zamykanie się w sobie dziecka. Dziecko odczuwa lęk, wstyd albo nawet zagrożenie i często uczy się ukrywać swoje emocje i zmartwienia (Konieczny, Rasińska, 2016, s. 98–102).

Częstym problemem, z którym boryka się wiele rodzin, jest separacja lub rozwód rodziców. Najczęściej dziecko zostaje oddane pod opiekę matce, a ojciec

---

² Częstotliwość takich wyjazdów z Polski zaczęła się zwiększać przede wszystkim po jej akcesji do Unii Europejskiej. Dla dorosłych została otwarta przestrzeń łatwego zarobku. Zaczęło wtedy funkcjonować modne i chwytliwe określenie „eurosieroctwo” (Zawisza-Masłyk, 2008, s. 40–42).

dostaje możliwość spotykania się z nim z określoną częstotliwością (Kuźniewska, 2019, s. 78–82).

Powyższe przykłady skupiają się na fizycznym bądź też duchowym braku ojca w rodzinach doświadczających różnego rodzaju patologii spowodowanych winą ojca lub matki. Nie zawsze jednak dziecko cierpi z powodu nieobecności ojca z czyjejś winy. Zdarzają się bowiem okoliczności, na które nikt nie ma wpływu. Przykładem takich sytuacji jest śmierć ojca. Strata wydaje się jeszcze bardziej intensywna, gdy otoczenie czyni ze śmierci ojca temat tabu i nie chce o tym rozmawiać z dzieckiem, myśląc, że to złagodzi jego ból. Odbiór informacji o śmierci ojca zależy w dużym stopniu od predyspozycji wewnętrznych dziecka, a więc osobowości, charakteru, temperamentu i indywidualnych sposobów radzenia sobie z trudnymi sytuacjami (Wierchowaska, Szewczyk, 2000, s. 143–170).

Nieobecność ojca może być spowodowana więc różnymi czynnikami, a więc: niedojrzałością rodziców, niechęcią matki do ojca oraz niedawania mu możliwości rozwoju, zbyt wielkie oczekiwania, migracja mężczyzny, nadmierna ilość pracy i błędnie ustanowione priorytety, alkoholizm (bądź inne nałogi), separacja czy rozwód rodziców, a nawet fizyczna śmierć ojca. Każda z opisanych przyczyn niesie ze sobą wiele skomplikowanych problemów zależnych od konkretnej rodziny i sytuacji, a także liczne konsekwencje. Dorośli radzą sobie z nimi lepiej lub gorzej, próbując dążyć do dobra dziecka.

Metodologia badań

Celem podjętych badań jest poznanie charakteru relacji ojca z dzieckiem w wieku wczesnoszkolnym. Główny problem badawczy zawiera się w pytaniu: Jaka jest rola ojca w wychowaniu dziecka w wieku wczesnoszkolnym?

Problemy szczegółowe zawarto w zestawie następujących pytań:

— Jak uczestnictwo ojca w życiu dziecka wpływa na jego samoocenę i postrzeganie przez nie rzeczywistości?

— Jak nieobecność ojca wpływa na zachowanie i postrzeganie siebie dziecka?

W badaniach posłużono się metodą obserwacji, dopełnionej rozmową z wychowawcą, a także metodą analizy dokumentów.

Narzędziem był protokół obserwacji w formie opisów zachowań uczniów, uzupełniony informacjami dotyczącymi ogólnego kontekstu ich sytuacji życiowej na podstawie rozmowy i wywiadu z wychowawcą klasy.

Wykorzystano technikę analizy rysunków dzieci, zatytułowanych *Ja i moja rodzina*. Narzędziami były białe kartki, farby zmieszane z pastą do zębów, pędzle i narzędzie werbalne w postaci polecenia skierowanego do dzieci (prośba o narysowanie rysunku o podanym tytule).

Terenem przeprowadzanych badań jest wybrana szkoła podstawowa w mieście o populacji powyżej 500 tys. mieszkańców.

Próbą reprezentatywną w niniejszych badaniach była grupa siedmiu uczniów nauczania wczesnoszkolnego.

Charakterystyka badanej grupy i analiza badań własnych

Analiza przeprowadzonych badań przedstawia, jak ważna jest rola ojca w wychowaniu dziecka w wieku wczesnoszkolnym. Po scharakteryzowaniu doboru próby reprezentatywnej przedstawiono, jaki wpływ na samoocenę ucznia w wieku wczesnoszkolnym może mieć relacja z ojcem. Następnie ujęte zostały problemy dzieci zmagających się z problemem nieobecności ojca.

Badana grupa to siedmiu uczniów klas drugich. Każde z dzieci narysowało rysunek na temat *Ja i moja rodzina*, dotyczący najbliższych osób z otoczenia dziecka. W badaniach uczestniczyły trzy dziewczynki i czterech chłopców. Imiona zostały zmienione.

K a m i l, 8 l a t

Kamil ma 8 lat i jest bardzo zamkniętym w sobie chłopcem, nie lubi rozmawiać z kolegami, a także niechętnie odpowiada na pytania czy próbę nawiązania kontaktu ze strony nauczycielki. Siedzi w ławce z kolegą o podobnej osobowości, gdyż nie chce wchodzić w głębsze relacje z innymi. Ma niezwykle wrażliwą naturę, zwraca uwagę na najdrobniejsze szczegóły zachowań innych osób, bacznie obserwując otaczające go środowisko. Mimo pozornego spokoju wydaje się bardzo nerwowy. Gdy spokojnie podejdziesz się do niego od tyłu, potrafi przestraszyć się i odskoczyć, co może świadczyć o: niewygaszonym pierwotnym odruchu Moro bądź lękliwej naturze, przeżyciu traumatycznego wydarzenia lub zachowania dorosłego, które wpłynęło na utrwalenie się u niego lęku. Mimo wszystko, kiedy czuje się bezpieczny, wygląda na w miarę radosną osobę. Jak na swój wiek jest niedojrzały w wielu sferach, przede wszystkim emocjonalnej. Nie radzi sobie w nowych dla niego sytuacjach. Oczekuje, że ktoś wykona przed nim jakieś zadanie, żeby mógł je odwzorować. Nie radzi sobie z sytuacją w domu — wychowuje się bez ojca, który zostawił rodzinę, gdy dowiedział się o ciąży. Duży stres matki mógł mieć wpływ na rozwój dziecka w okresie prenatalnym. Kamil wykazuje problemy w rozwoju psychicznym, emocjonalnym i społecznym.

Rys. 1. Kamil, 8 lat

Marek, 9 lat

Marek ma 9 lat i w sposób widoczny boryka się z problemem nawiązywania kontaktów z innymi ludźmi, mimo że nie jest zamknięty w sobie. Wychowuje go matka, a z ojcem widuje się od czasu do czasu. Marek ma bliskich kolegów, wśród których jest bardzo lubiany, ale nie zawsze chce spędzać z nimi czas. Czasami nauczycielka musi zachęcać go różnymi sposobami, aby podczas przerwy zechciał wyjść z ławki i dołączyć do rówieśników. Zdarzają mu się momenty, w których zaczyna dużo rozmyślać, czego konsekwencją bywa trudność w słuchaniu i skupieniu się na tym, co się do niego mówi. Mimo to jest bardzo zdolnym uczniem. Zadania na lekcjach wykonuje szybko i poprawnie, choć mało starannie. Szczególnie dobrze radzi sobie z matematyką. W dziedzinie tej udaje mu się zdobywać wysokie miejsca w konkursach. Mimo zdolności niechętnie zabiera się do wykonywania nowych zadań, twierdząc, że nie poradzi sobie z nimi. Ma bardzo niską samoocenę, cały czas myśli, że nic mu się nie uda i nie warto podejmować próby wykazania się w którejkolwiek z dziedzin, gdyż nie widzi w tym sensu (nawet wtedy gdy zajmuje w konkursach wysokie miejsca). Jest lękliwy i płaczący. Za każdym razem, gdy musi zostać w świetlicy, obawia

Rys. 2. Marek, 9 lat

się tego. Boi się, że nikt po niego nie przyjdzie i będzie musiał zostać sam, więc za każdym razem prosi nauczyciela, aby ten zadzwonił do babci lub mamy z przypomnieniem.

Antek, 9 lat

Antek jest energicznym dziewięcioletnim jedynakiem. Rolę ojca próbuje przejąć krewny matki, gdyż tamten wyjechał za granicę i bardzo rzadko widuje się z synem. Chłopiec jest więc przykładem tak zwanej eurosieroty. Z rozmów z nim wynika, że niewiele wie o swoim ojcu, prócz tego jak wygląda (wie, że ma brązowe włosy, takie jak on sam). Bardzo często fantazjuje i marzy, twierdząc, że jest to rzeczywistość. Przykładami mogą być sytuacje, w których Antek w zależności od sytuacji mówi o swoim tacie: że jest lotnikiem, gdy klasa idzie na wycieczkę na lotnisko; że jest lekarzem, gdy poruszany jest temat zdrowia. Antek twierdzi, że ma dziesięć kotów, kiedy mowa o zwierzętach domowych, mimo że nie ma w domu żadnych zwierząt. Gdy nauczycielka rozmawiała z uczniami na temat rodzeństwa, Antek upierał się, że ma siostrę i brata, choć jest jedynakiem. Można wymienić

Rys. 3. Antek, 9 lat

wiele podobnych sytuacji. Fantazując, nie robi tego ze złych intencji, nie chce bowiem nikogo oszukać. Według nauczycielki przejawia się tu raczej tęsknota za normalnym życiem i tym, czego mu w życiu brakuje. Chłopiec wygląda na bardzo pewnego siebie i upartego chłopca, lecz po dłuższej rozmowie ujawnia się jego bardzo zaniżona samoocena i brak nadziei na poprawę. W indywidualnej rozmowie dzieli się swoim poglądem, że do niczego się nie nadaje, nikt go nie chce i nie lubi. Mówi, że chce zmienić klasę, a najlepiej szkołę i miejsce zamieszkania. Zdarzały się sytuacje, że na lekcjach wpadał w szał i nie sposób było go uspokoić ze względu na upór. Swoim zachowaniem chce zwrócić na siebie uwagę, a także niewerbalnie prosi o miłość i empatię. Gdy okazuje się mu troskę ze spokojem i opanowaniem, jest chętny do rozmowy.

Tomek, 9 lat

Tomek ma 9 lat i jest niezwykle zdolnym, lecz roztargnionym chłopcem. Wszystkie zadania wykonuje sprawnie, choć często nie wie, co dzieje się w jego otoczeniu, tak jakby żył we własnym świecie. Bardzo lubi gry

Rys. 4. Tomek, 9 lat

komputerowe i mechanikę, to o nich właśnie najchętniej rozmawia z innymi. Jest chętny do nawiązywania kontaktów i spragniony relacji z innymi osobami, które będą chciały dzielić jego pasje. Z ojcem widuje się kilka razy w roku ze względu na pracę taty, dlatego też nie może liczyć na jego regularną i częstą obecność. Tomek szuka kolegów, z którymi chętnie dzieli się wiedzą i doświadczeniem w interesujących go obszarach. Wychowywany jest przez matkę, z którą trudno nawiązać kontakt ze względu na jej neurotyczny charakter. Tomek jest samodzielny, stara się radzić sobie i nie narzekać, choć widać, że brak mu osoby, którą mógłby podziwiać i wzorować się na niej w życiu codziennym.

Ala, 8 lat

Ala jest radosną i żywą ośmiolatką. Przy pierwszym kontakcie wydaje się nieśmiała, z czasem jednak nabiera pewności i chętnie rozmawia z nowo poznаныmi osobami. W szkole ma problemy z nauką, przez co nie jest zbyt pewna siebie, ale nie poddaje się i stara się nadrabiać zaległości, wkładając w to wiele

Rys. 5. Ala, 8 lat

wysiłku. Lubi rysować i obdarowywać zaufanych ludzi swoimi nowo stworzonymi dziełami. Ala wychowuje się w pełnej rodzinie, ma młodszego rodzeństwo, którym lubi się zajmować i z którym ma dobre relacje. Ma kochającego ojca, z którym umie nawiązać serdeczny kontakt. Stara się on zajmować wszystkimi dziećmi, nie faworyzując żadnego, dlatego dzieci uczą się wzajemnego szacunku wobec siebie. Można to dostrzec również w zachowaniu w szkole. Ala jest bardzo żywiołowa, ale z szacunkiem odnosi się zarówno do rówieśników, jak i do nauczycieli. Zdarza jej się od czasu do czasu przeszkadzać na lekcjach, zawsze jednak słucha napomnień i chętnie uczestniczy w lekcji.

Gosia, 9 lat

Gosia jest dziewięcioletnią jedynaczką. Ma bardzo wysokie poczucie własnej wartości i lubi chwalić się wszystkim, co dotyczy rodziny lub jej samej, czasami jest samolubna. Jest liderką wśród znajomych w klasie i wygląda na bardzo szczęśliwą i zadowoloną ze swojej pozycji w grupie rówieśniczej. Trudno jej przychodzi słuchanie innych, gdyż najwięcej czasu poświęca sobie. Bardzo ceni

Rys. 6. Gosia, 9 lat

sobie relację z tatą, spędza z nim dużo czasu i czuje wielką dumę, gdy tylko może pochwalić się czymś, co jego dotyczy. Bez wątplenia ojciec jest jej największym autorytetem wśród dorosłych. Z mamą również ma dobre relacje i tak jak ona, jest perfekcjonistką. Jest też bardzo emocjonalna, na wszystko reaguje nadmiernym okazywaniem swoich uczuć, bez względu na to, czy jest to coś dobrego, czy przykrego.

Ewa, 9 lat

Ewa ma dziewięć lat i jest jedynaczką. Ma kochających rodziców i dziadków, którzy poświęcają jej wiele czasu. Dziewczynka jest spokojna i skryta, ma koleżanki, z którymi spędza czas na przerwach, rozmawia jednak tylko z zaufanymi osobami. Babcia widzi w Ewie odzwierciedlenie duszy i natury ojca oraz przeciwieństwo energicznej i dominującej osobowości matki. Ewa ma świetną relację z ojcem. Widać, że naśladuje go w przeżywaniu relacji międzyludzkich, ale i całym nastawieniu do życia. Tak jak ojciec jest zamknięta w sobie, nie lubi integracji z innymi ludźmi, woli siedzieć w domu z rodziną, jej nastawienie do

Rys. 7. Ewa, 9 lat

życia jest neutralne. Potrafi cieszyć i się z małych rzeczy i lubi, gdy docenia się jej wysiłki, choć aby to dostrzec, należy bliżej przyjrzeć się jej reakcjom. Preferuje spokojne zajęcia.

Wpływ relacji z ojcem na samoocenę dziecka

Samoocena i postrzeganie własnej osoby zależą w dużym stopniu od relacji z ojcem i jego sposobu patrzenia na dziecko. Ala jest niepewną i pozornie niemającą wysokiego mniemania o sobie dziewczynką. Przyczyn można szukać w jej wolniejszym tempie pracy i słabszych wynikach w nauce na tle klasy. Bardzo dobra jednak relacja z tatą i jego zachęty do pracy pozwalają przewyższać jej ograniczenia, dlatego nie czuje się przytłoczona nadmiarem niepowodzeń. Stara się dostrzegać swoje mocne strony i realizować pasje. Na jej rysunku (rys. 5) wszyscy członkowie rodziny są uśmiechnięci, a namalowana dziewczynka (postać z brązowymi włosami) jest takiej samej wielkości jak rodzice, a nawet większa, co może świadczyć o przekonaniu o własnej wartości lub chęci bycia taką jak rodzice (por. Rodriguez, 2011, s. 78).

Gosia, podobnie do Ali, nie ma problemów w nawiązywaniu relacji z tatą, co więcej, bardzo ją sobie ceni. Jest jedynaczką, dlatego cała uwaga ojca skupia się na niej. Jej poczucie własnej wartości jest przesadnie wysokie, do tego stopnia, że bywa samolubna. Rysunek Gosi (rys. 6) przypomina rysunek Ali ze względu na wielkość postaci. Dziewczynka namalowała siebie takiej samej wielkości jak swoich rodziców (tamże). Stoi ona przed rodzicami, co może podkreślać jej pozycję w domu. Jest traktowana jako najważniejsza osoba, której wszyscy mają się podporządkować. Wyróżniła jednak postać swojego taty, malując jego ubranie na żółty, jaskrawy kolor³.

Ewa również ceni sobie czas spędzony przy tacie, choć w przeciwieństwie do Ali jest o wiele bardziej skryta i niepewna. Ta różnica wynika z podejścia ojca do wychowania, gdyż ten najwyraźniej nie czuje potrzeby częstego wyrażania uczuć wobec córki ze względu na swój temperament. Samoocena Ewy nie jest więc zbyt wysoka, ponieważ nie widzi wyraźnych sygnałów ze strony ojca, na których mogłaby zbudować pozytywny obraz siebie. W tym przypadku dobra relacja z ojcem nie determinuje wysokiej samooceny.

Przykłady te pokazują, że samo podjęcie trudu uczestnictwa w życiu dziecka nie zawsze pozytywnie wpływa na wysoką samoocenę. Ważna jest jakość tej relacji, wyrażająca się w zdrowym podejściu do dziecka, a więc uwzględniającym zarówno bliskość, poświęcony czas, jak i krytyczne podejście oraz odpowiedni dystans w niektórych sytuacjach.

Gdy relacje z ojcem są ograniczone, samoocena dziecka może drastycznie maleć. Przykładami takich tendencji są badani chłopcy, którzy nie wychowują się na co dzień z ojcami. U każdego z nich można było zaobserwować bardzo niską samoocenę. Tomek, którego tata zbyt wiele pracuje, wykazuje potrzebę zainteresowania swoją osobą i jego osobistymi pasjami. Mimo że mama zajmuje się chłopcem, nie może on liczyć na wsparcie i pochwałę w kwestiach jego mechanicznych pasji (mama się na tym nie zna). Szuka więc w swoim otoczeniu akceptacji i poparcia dla własnych starań. Tomek namalował (rys. 4) swojego tatę na pierwszym planie, a jego postać jest największa w stosunku do innych osób w rodzinie. Pokazuje tym samym, jak ważny jest tata w jego życiu, oraz chęć częstszego widywania się z nim. Mama również jest wysoką postacią, lecz twarz jej i ręce ustawione są tak, jakby krzyczała i się złościła, co odzwierciedlałoby jej charakter. Siebie Tomek namalował na końcu, a jego postać jest o wiele mniejsza w stosunku do innych osób w rodzinie, ale również w kontekście całego obrazka. Tomek jest jednym z wyższych chłopców w klasie, więc tym bardziej obrazek ten odzwierciedla jego poczucie bycia małym i niedostrzegalnym w otoczeniu (Rodrigo-

---

³ Reprodukacja nie oddaje jaskrawych kolorów farb (żółtego, pomarańczowego i różowego) z obrazka uczennicy.

ez, 2011, s. 70). Postaci są namalowane osobno i niezależnie od siebie, tak jakby nie miały ze sobą głębszych relacji.

Antek natomiast wygląda na chłopca pewnego siebie ze względu na swój porwawczy i buntowniczy charakter. Po rozmowie i próbie dojścia do przyczyn jego zachowań sam jednak twierdzi, że do niczego się nie nadaje i najchętniej zmieniłby całe otoczenie, bo nic mu się nie udaje. Pierwsze wrażenie nie wynika więc z poczucia własnej wartości, lecz z próby zwrócenia uwagi i niewerbalnej próby o pomoc w trudnej sytuacji emocjonalnej. Wskazywać może także na tę tezę jego twarz na pracy plastycznej, w której nie da się rozróżnić poszczególnych części. Oczy, nos i usta są zastąpione czerwonymi niestarannie nałożonymi plamami (rys. 3).

Zachowania Kamila i Marka wskazują na bardzo niską samoocenę. Lękliwa i unikająca postawa Kamila świadczy o tym, że jest skryty i niepewny swoich możliwości. Postaci na jego rysunku (rys. 1) umieszczone są w prawym dolnym rogu. Kamil znajduje się na skraju kartki, która cała została pomalowana na mocny, pomarańczowy kolor, co przytłacza odbiorcę i zapewne odzwierciedla myślenie na temat rysowania rodziny. Marek natomiast mimo świetnych wyników w szkole za każdym razem twierdzi, że nie da sobie z niczym rady, i trudno mu wytłumaczyć, że ma bardzo duże możliwości, a odrobina wiary w siebie mogłaby poprawić jego jakość życia i choć trochę zniwelować lęk przed przyszłością. Marek namalował (rys. 2) postaci oddzielone od siebie, niewielkie postaci w lewym dolnym rogu — „może to sygnalizować brak pewności siebie, introwertyczną naturę, brak zaufania, potrzebę wycofania się, instynkt samozachowawczy lub trudności z przystosowaniem się” (tamże, s. 50–51). Powodem zaniżonej samooceny i negatywnego postrzegania swoich możliwości mogą w znacznym stopniu mieć swoje przyczyny w braku relacji z mężczyzną, który szczególnie w tym wieku winien być wzorem, osobą wprowadzającą w świat wartości i wskazującą perspektywy życiowe (por. Kopeć, 2013, s. 74–88).

Problemy dziecka ojca nieobecnego

Jednym z głównych problemów dzieci wychowujących się na co dzień bez ojca lub tych, którzy mają z nim bardzo ograniczony kontakt, jest zaniżona samoocena. Nie jest to jednak jedyny problem, z którym mogą się one borykać. Na podstawie opisów i rysunków Kamila, Marka, Antka i Tomka zostaną wymienione niektóre z nich.

Jednym z oczywistych i bardzo częstych problemów jest tęsknota dziecka za ojcem. Widać ją u każdego z czwórki chłopców, a przejawia się ona na różne sposoby. Kamil jest skryty i nie wyraża bezpośrednio swoich uczuć, dlatego praca malarska była dla niego bardzo dobrym sposobem na wyrażenie tego, czego

słowa wyrazić nie potrafi. Swoją tęsknotę pokazał na obrazie rodziny (rys. 1). Mimo że nie zna swojego ojca, postanowił namalować go u dołu, na środku kartki. Widoczne poprawki włosów sugerują, że go nie zna. Chłopiec najpierw namalował włosy na brązowo, po czym dokonywał niewyraźnymi ruchami poprawki złotym kolorem. Widoczna jest natomiast niezwykle dokładność w malowaniu ubrań taty. Wykonywane były starannymi, poziomymi i pionowymi ruchami. Kamil prawdopodobnie próbował stworzyć w swojej głowie idealny obraz taty, który interesuje się nim, lecz niezupełnie wiedział, jak mogłoby wyglądać życie, w którym by go nie brakowało. U Marka z kolei tęsknota objawia się trudnościami w słuchaniu i skupieniu się, a także tendencji do rozmyślenia w samotności. Zamykając się w swoim świecie, chłopiec próbuje nadrobić to, czego nie może dać mu ojciec, który mimo spotkań nie zaspokaja jego potrzeb emocjonalnych. Brak ojca jest tym bardziej odczuwalny, że częsty fizyczny brak ojca łączy się tu z jego nieobecnością duchową. Antek również bardzo tęskni za swoim tatą. W czasie malowania swojej rodziny najdłużej zatrzymał się przy wizerunku ojca (rys. 3). Najpierw długo zastanawiał się nad kolorem, a gdy wybrał już czarny i wymieszał go z pastą do zębów, zaczął malować w kółko to samo miejsce, w konsekwencji czego malowanie taty trwało u niego dłużej niż wszystkich pozostałych postaci. Na obrazie przedstawił się obok mamy, a na drugim skraju kartki namalował kolorem czarnym tatę. Odległość ojca i syna sugeruje zarówno fizyczną, jak i duchową jego nieobecność. Antek, malując tatę, podniósł rękę, żeby do niego podejść, tylko po to, aby pochwalić się, że włosy jego taty są brązowe, tak samo jak jego. Po czym jeszcze długo je poprawiał. Na co dzień widać, że jest chłopcem, któremu stale zdarza się wprowadzać fantazję do rzeczywistości. Buduje w wyobraźni swój obraz idealnego ojca (a także innych osób czy spraw). Chłopiec najwidoczniej bardzo chciałby mieć pełną rodzinę, której nie może mieć w rzeczywistości, dlatego stwarza ją sobie w wyobraźni. Tomek ma inną sytuację niż Antek, jego ojciec wiele pracuje, dlatego często nie ma go w domu. Tęsknotę w tym przypadku można odczytywać w jego roztargnieniu, podobnie jak w przypadku Marka.

Częstym uczuciem towarzyszącym deficytowi obecności ojca jest lęk objawiający się w różnych sytuacjach. Kamil jest chłopcem zamkniętym w sobie, o lękliwej naturze. Nauczycielka uznała, że przyczyn takiego stanu można doszukiwać się jeszcze w trwałym stresie mamy chłopca, gdy była jeszcze w ciąży, a stres ten pozostawił ślady w psychice dziecka (mało prawdopodobna jest przemoc fizyczna w domu). Marek natomiast bardzo boi się zostawać samemu. Lęk w szkole przejawia się przede wszystkim pod koniec lekcji, gdy chłopiec zostaje w świetlicy szkolnej, aby poczekać tam na kogoś, kto go odbierze⁴. Antkowi natomiast w czasie trwania lekcji zdarza się wpaść w szał, nawet z bardzo bła-

---

⁴ Opis Marka w charakterystyce badanej grupy.

nych przyczyn. Wtedy nauczycielka ma problem z uspokojeniem chłopca. Lęk w jego przypadku bywa tak silny, że wywołuje reakcje agresywne, podczas których chłopiec chce go zagłuszyć.

Kolejnym problemem występującym u niektórych dzieci jest niechęć do nawiązywania kontaktów, co zaobserwować można zarówno u Kamila, jak i Marka, którego nawet trzeba zachęcać, aby wyszedł z ławki na przerwie. U Antka natomiast widoczna jest taka chęć, ale nie potrafi on jej zrealizować. Uczniowie z klasy okazują mu często wsparcie, trudno im jednak nawiązać trwalszą znajomość ze względu na niezdolność chłopca do akceptacji innych, a więc trudność z przystosowaniem się do społeczeństwa, które często wydaje się mu się zagrożeniem. Nie chce znowu cierpieć z powodu przywiązania. Tomek wykazuje wielką chęć do nawiązywania kontaktów, w przeciwieństwie do Kamila i Marka. Znalazł bowiem sposób na kompensację nieobecności najważniejszego mężczyzny w życiu w relacjach z innymi chłopcami.

Badane dzieci wykazują negatywne nastawienie do życia, którego powodem jest strata. Jest nią nieobecność ojca, a na to dziecko nie ma wpływu mimo najszerszych chęci. Dlatego też naturalne wydawać się może, że skoro w tak ważnej kwestii nie udało im się nic zrobić, to w innych sytuacjach życiowych podobnie nie będą mieli szczęścia i powodzenia. Negatywne nastawienie u Kamila objawia się m.in. zamknięciem w sobie, niechęcią do rozmów z innymi, a także sytuacjami, w których rezygnuje z pracy na lekcji i woli odpisać zadanie, nie chcąc nawet podjąć próby samodzielnego rozwiązania. Marek mimo swoich bardzo dużych zdolności (m.in. z matematyki) „niechętnie zabiera się do wykonywania nowych zadań, twierdząc, że nie poradzi sobie z nimi”⁵. Nie lubi także wychodzić z żadną inicjatywą, mimo że w toku nauki nauczycielka odkryła u niego predyspozycje w wielu dziedzinach. Powodem jest właśnie negatywne podejście do wszystkiego, także do nauki. Antek zaś bardzo często uważa swoje marzenia za nieosiągalne, gdyż i tak w życiu, według niego, nic mu nie może się udać. Nie widzi w sobie żadnego potencjału, dlatego mówi, że wolałby wszystko zmienić i zacząć od początku i tak w kółko, choć, jak twierdzi, nie zmieniłoby to jego sytuacji. Na swoim obrazku, Antek, oprócz czegoś na kształt słońca, namalował duże (niemal zbliżone wielkością do głowy) krople deszczu na całym niebie (rys. 3), co również podkreśla ponury nastrój obrazka, którego jedynym radosnym, bo kolorowym, elementem jest mama chłopca — jej włosy są wielokolorowe: różowo-szaro-żółto-zielone. Jedynie Tomek ma bardziej pozytywne nastawienie do życia, czasami jednak widoczny jest brak ojca w jego codziennym życiu. Jego rysunek (rys. 4) wcale nie ma radosnego wydźwięku, co więcej, wydaje się najbardziej przytłaczający kolorystycznie wśród malunków chłopców. Kolory tła i budynku są utrzymane w ciemnych barwach,

---

⁵ Tamże.

a wszyscy członkowie rodziny przedstawieni zostali tak, jakby ich wcale nie cieszyło i nie interesowało przebywanie ze sobą. Może to obrazować, jak naprawdę czuje się chłopiec. Stara się nie myśleć o tym, czego na co dzień mu brakuje.

Wnioski

Zaangażowanie ojca w wychowanie dziecka w młodszym wieku szkolnym jest bardzo istotne, szczególnie dla postrzegania przez nie własnej osoby i otaczającej rzeczywistości. Nie wystarczy sama obecność. Równie ważne jest zaangażowanie ze strony ojca. Stosując się do zasady złotego środka, ojciec powinien dostrzegać potrzeby i uczucia swojego dziecka, nie pozwalając jednocześnie, aby przejęło ono kontrolę nad ojcem, który spełnia każdą jego zachciankę. W innym wypadku może dojść do sytuacji, w której wychowanek poczuje się niedowartościowany lub będzie miał zbyt wysokie mniemanie o sobie (co skutkuje samolubstwem). W sytuacjach zaś, w których ojcowie nie chcą bądź nie mogą wychowywać swoich dzieci, można u nich zaobserwować zjawisko obniżenia poczucia własnej wartości. Rysunki, na których uczniowie przedstawiają swoją osobę tej samej wielkości co sylwetki rodziców, wskazują na wysoką lub znacznie zawyżoną samoocenę i pozytywne postrzeganie rzeczywistości. Pozytywne i bardziej realistyczne pojmowanie proporcji, w porównaniu do poprzednich, połączone z przedstawieniem postaci w małych odległościach czy trzymających się za ręce, sugerować może odpowiedni stosunek dziecka do własnej osoby. Przedstawienie siebie w małym rozmiarze, umieszczenie na skraju kartki, chaotycznie namalowane części ciała mogą świadczyć o zaniżonej ocenie siebie i otaczającego świata. Te elementy na uczniowskich obrazkach łączą się z rzeczywistym brakiem ojca w codziennym życiu tych osób, a tym samym brakiem wzoru i autorytetu, kierującego ucznia w stronę pozytywnego myślenia o sobie i świecie.

Zdarzają się jednak rodziny, w których ojciec nie ma wcale udziału w wychowywaniu dziecka lub ma go w bardzo ograniczonym zakresie. U uczniów z takich rodzin występuje wiele problemów, które są skutkiem nieobecności ojca. Są to m.in.: niska samoocena, tęsknota, lęk i niechęć do nawiązywania kontaktów międzyludzkich, a także negatywne nastawienie do życia. Tęsknotę za ojcem u uczniów można dostrzec na rysunkach i w zachowaniu uczniów w czasie tworzenia pracy, np. w dłuższym zatrzymywaniu się przy postaci ojca, poprawianiu jego wizerunku, dokładności i chęci zobrazowania go jak najlepiej, nawet gdy uczeń nie zna w ogóle swojego ojca. Zachowania w środowisku szkolnym i nie tylko spowodowane przez tęsknotę to niekiedy (w zależności od ucznia) tendencja do fantazjowania, trudności w skupieniu się, roztargnienie czy rozmyślanie w samotności.

Kolejny problem — lęk — objawia się w różnych sytuacjach, w zależności od osoby. Przykładami takich sytuacji i postaw są: niechęć dłuższego pozostawiania w świetlicy po lekcjach, lęk przed tym, że nikt nie przyjdzie po ucznia, odruchy lękowe występujące w normalnych warunkach klasowych, płaczliwość, a także zachowania agresywne mające na celu zagłuszenie lęku. Problem niechęci lub nieumiejętności nawiązywania relacji nie wystąpił u wszystkich chłopców. Zależało to od tego, w jaki sposób chłopcy radzili sobie w trudnej dla nich sytuacji. Jeden z badanych uczniów z wielką chęcią nawiązywał kontakty z innymi, kompensując sobie nieobecności ojca. Ostatnim zbadanym problemem jest negatywne nastawienie do życia, objawiające się m.in. rezygnacją z samodzielnej pracy, niewystępowanie z żadnymi inicjatywami mimo predyspozycji do różnych dziedzin, abstrakcyjne traktowanie marzeń i niechęć do ich realizacji.

Rola ojca w rodzinie obejmuje różne aspekty życia wychowanka. Ojciec powinien dawać poczucie stabilności i bezpieczeństwa, być autorytetem i wzorem męskości dla swojego dziecka, uczyć, jak radzić sobie w różnych sytuacjach życiowych, również przez odpowiedni dystans emocjonalny do wielu spraw, a także mobilizować dziecko do stawiania się sobą.

Bibliografia

- Augustyn, J. (2001). *Wychowanie do ojcostwa*. W: D. Kornas-Biela (red.), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Tow. Naukowe KUL, s. 239–254.
- Braun-Gałkowska, M. (2001). *Być ojcem*. W: D. Kornas-Biela (red.), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Tow. Naukowe KUL, s. 201–210.
- Czechowski, J. (2013). *Ojciec jako odpowiedzialny wychowawca w rodzinie*. „Pedagogia Ojcostwa”, nr 7, s. 184–193.
- Dudak, A. (2017). *Obraz ojca w zmieniającej się rzeczywistości społecznej*. „Pedagogika Społeczna”, nr 2 (64), s. 117–134.
- Harwas-Napierała, B. (2010). *Wzór osobowy ojca w rozwoju dziecka*. W: M. Kujawska, L. Huber (red.), *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*. Poznań: Wyd. Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Dziennikarstwa, s. 26–33.
- Konieczny, G., Rasińska, R. (2016). *Psychospołeczne aspekty funkcjonowania dziecka w rodzinie alkoholowej oraz możliwości terapii odwykowej osób uzależnionych*. „Pielęgniarstwo Polskie”, nr 1 (59), s. 98–103.
- Kopeć, E. (2013). *Znaczenie obecności ojca dla prawidłowego rozwoju dziecka w wieku wczesnoszkolnym*. „Pedagogia Ojcostwa”, nr 1, s. 74–88.
- Kozdrowicz, E. (2008). *Psychopedagogiczne skutki rozłąki migracyjnej*. W: E. Kozdrowicz, B. Walczak (red.), *Szkoła wobec mobilności zawodowej rodziców i opiekunów*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, s. 21–35.
- Kuźniewska, Z. (2019). *Wpływ rozvodu rodziców na psychikę dziecka*. „Cywilizacja i Polityka”, 17, nr 17, s. 76–88.
- Łobocki, M. (2006). *Wychowanie moralne w zarysie*. Wyd. 2. Kraków: Impuls.
- Meissner, K. (2001). *Ojciec — potrzeby dziecka a wzorzec męskości*. W: D. Kornas-Biela (red.), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Tow. Naukowe KUL, s. 193–199.

- Michałowski, M. (2010). *Ojciec — media — rozwój dziecka*. W: M. Kujawska, L. Huber (red.), *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*. Poznań: Wyd. Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Dziennikarstwa, s. 171–184.
- Pawelec, L. (2012). *Pozycja ojca we współczesnej rodzinie*. „Społeczeństwo i Edukacja”, nr 1, s. 367–374.
- Póltawska, W. (2001). *Wychowanie do ojcostwa*. W: D. Kornas-Biela (red.), *Oblicza ojcostwa*, Lublin: Tow. Naukowe KUL, s. 225–237.
- Rodriguez, N. (2011). *Co nam mówią rysunki dzieci*. Przeł. K. Schmidt. Kielce: Jedność.
- Szołtysek A. E. (2003). *Filozofia pedagogiki. Podstawy edukacji. Teoria — metodyka — praktyka*. Katowice: Esse.
- Świdarska, M. (2011). *Ojciec w opiece i wychowaniu dziecka*. „Pedagogika Rodziny”, nr 1 (3/4), s. 43–58.
- Tubisz, M. (2017). *Rola ojca w procesie moralnego wychowania dziecka — aspekt prawno-psychologiczny*. „Kortowski Przegląd Prawniczy”, nr 2, s. 40–46.
- Wierzchowska, S., Szewczyk, W. (2000). *Dziecko wobec śmierci osób najbliższych. Próba analizy przeżyć dzieci po śmierci ojca*. „Studia nad Rodziną”, nr 4/2 (7), s. 143–10.
- Zawisza-Masłyk, E. (2008). *Wokół pojęcia „eurosieroctwo”*. „Opieka, Wychowanie, Terapia”, nr 3–4, s. 40–42.